

Mariusz Nowak (UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6393-0446>

Juliusz Enoch jako urzędnik i doradca władz najwyższych Królestwa Polskiego (1839–1863)

DOI:10.25951/4403

STRESZCZENIE

Artykuł analizuje etapy kariery urzędniczej prawnika Juliusza Enocha w wymiarze sprawiedliwości Królestwa Polskiego w połowie XIX w. Wskazuje na czynniki wpływające na przebieg awansu w realiach carskiej administracji, zwracając szczególną uwagę na czynnik protekcji. Autor zajął się także aspektem oddziaływania Enocha na namiestnika Królestwa Polskiego, księcia Michała Gorczakowa, w kwestii rozładowania kryzysu politycznego w tym kraju, na początku lat sześćdziesiątych XIX w. Wskazał także na kwestię depolonizacji administracji Królestwa po klęsce powstania styczniowego, czego dowodem był upadek kariery Enocha po 1863 r.

SŁOWA KLUCZOWE: biurokracja, Królestwo Polskie w XIX w., prawodawstwo polskie, inteligencja polska.

SUMMARY

Juliusz Enoch as an official and advisor to the highest authorities in the Kingdom of Poland (1839–1863)

The article analyzes the career stages of the lawyer Juliusz Enoch as part of the bureaucratic hierarchy in the administration of justice of the Kingdom of Poland in the mid-nineteenth century. It points to the factors influencing the course of promotion in the realities of the tsarist administration; paying particular attention to the factor of protection of influential patrons. The article also presents the subject of Enoch's influence on the governor of the Kingdom of Poland, Prince Michal Gorczakov, in order to overcome the political crisis in the country in the

early 1860's. The author points to the depolonization of the Kingdom's administration after the fall of the January Uprising, as exemplified by Enoch's life after 1863.

KEYWORDS: Bureaucracy, the Kingdom of Poland in the 19th century, Polish legislation, Polish intelligentsia.

Postać wybitnego dziewiętnastowiecznego prawnika i urzędnika Królestwa Polskiego – Juliusza Enocha – nie znalazła do dziś właściwego miejsca w rodzimej historiografii. Wstępne badania poczynione w latach czterdziestych XX w. przez poznańskiego uczonego profesora Adama Michała Skałkowskiego nadal stanowią podstawowe źródło danych dotyczących jego biografii¹. Od tego czasu upłynęło siedem dekad i jak dotąd nie powstała monografia, która mogłaby przybliżyć sylwetkę Enocha, członka administracji centralnej Królestwa w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w., mającego duży wpływ na decyzje podejmowane przez carskiego namiestnika tego kraju. W konsekwencji powyższy artykuł stawia sobie za cel – na podstawie nowych ustaleń badawczych – przybliżenie przebiegu jego kariery urzędniczej i roli, jaką odegrał w próbie rozładowania kryzysu politycznego w Królestwie Polskim w latach 1861–1863.

Juliusz Kazimierz Mamert Enoch urodził się 29 kwietnia 1822 r. w Kutnie, w rodzinie inteligenckiej, jako syn lekarza Jakuba Kazimierza (1785–1847) i Felicji z Flattów. Warto zauważyć, że w awansie zawodowym tytułowej postaci artykułu – oprócz osobistych zdolności – niewątpliwie znaczenie miała pozycja ojca. Jakub Kazimierz był bowiem wybitnym medykiem, cieszącym się – nie tylko w Prusach – sławą specjalisty chorób dermatologicznych². O jego ponadprzeciętnych zdolnościach w tej dziedzinie świadczył fakt, że bezpośrednio po ukończeniu studiów lekarskich na uniwersytecie w Berlinie (1803), został wyznaczony – wraz z grupą absolwentów tej uczelni – do udziału w misji do Dorpatu. Wyjazd ten wiązał się z realizacją prośby rządu rosyjskiego, który poszukiwał kadry specjalistów-wykładowców, dla tworzonego wówczas na tamtejszym uniwersytecie Wydziału Lekarskiego³. W 1810 r., po kilku latach pracy akademickiej, Jakub Kazimierz powrócił do Wielkopolski, na co, jak utrzymywał jego biograf Adam Mi-

¹ A.M. Skałkowski, *Enoch Juliusz (1822–1880)*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: *PSB*), t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948, s. 278; tenże, *Juliusz Enoch i jego pisma w sprawach polsko-rosyjskich (1861–1864)*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1947, t. 4, s. 180–207.

² J. Bogdan, *Mowa na żałobnym nabożeństwie za duszę śp. Jakuba Kazimierza Enocha zmarłego dnia 31 grudnia 1847 roku, miana w kościele parafialnym św. Krzyża w Warszawie dnia 14 stycznia 1848 r.*, Warszawa 1848, s. 1–11.

³ S. Koźmiński, *Słownik lekarzy polskich*, Warszawa 1977, s. 111.

chał Skałkowski wpłynęły względy patriotyczne (chęć pracy w rodzimym kraju), jakie wyniósł z rodzinnego domu⁴. Początkowo osiadł w Warcie, gdzie zatrudniono go jako fizyka, tj. lekarza urzędowego na powiat, początkowo wartycki – później gostyński. W ciągu dwóch dekad pracy na tym stanowisku zyskał popularność jako wybitny specjalista dermatolog, a także w modnej wówczas makrobiotyce (sztuce przedłużania życia ludzkiego odpowiednią dietą i innymi zabiegami zdrowotnymi)⁵. Trafność diagnoz, jakie stawiał Jakub Kazimierz, powodowała, że porady medycznej poszukiwali u niego przedstawiciele wyższych sfer Prus, Królestwa Polskiego, a nawet zachodnich rodów dynastycznych (za co skądinąd był nagradzany odznaczeniami państwowymi).

Jak wspomniano, w 1822 r. przyszedł na świat jedyny męski potomek Jakuba Kazimierza – Juliusz. Enoch senior tuż przed śmiercią przeszedł z judaizmu na katolicyzm. Syna ochrzcił według obrządku tego wyznania w wielkopolskich Miłkovicach. Rodzicami chrzestnymi Juliusza byli przyjaciele Jakuba, oficerowie armii Królestwa Polskiego, Kazimierz Dziekoński i Mamert Dłuski, wraz z małżonkami. Dziekoński i Dłuski mieli duży wpływ na dalszą drogę życiową Enocha juniora. Przekonali bowiem jego ojca, aby przyszłość potomka lokował w służbie wojskowej w armii carskiej. Perspektywy ku temu otwierał fakt, że sława medyczna Enocha dotarła, jak już wskazano, także do Królestwa Polskiego. Jego pacjentami byli przedstawiciele miejscowej arystokracji i biurokracji, w tym m.in. naczelny wódz armii polskiej – wielki ks. Konstanty Pawłowicz. Stąd, z myślą o karierze wojskowej syna, w 1830 r. Jakub Kazimierz zdecydował się przenieść na stałe do tego kraju. Celem przeprowadzki było umieszczenia Juliusza w warszawskim gimnazjum. Kolejny etap edukacji wiązał się z skierowaniem go do szkoły kadetów inżynierii w Petersburgu, co nastąpiło w 1837 r. Dużą rolę odegrała w tym protekcja wpływowego warszawskiego prawnika, referendarza przy Radzie Stanu Królestwa Polskiego, Aleksandra Thisa⁶. Jak się okazało, bliższa znajomość młodego Enocha z tym biurokratą miała zaważyć na jego dalszych losach.

Aleksander This widział u swego podopiecznego wyraźny brak zainteresowań w dziedzinie wojskowości; odkrył zaś u niego uzdolnienia w kierunku administracyjnym i prawniczym. Przekonał Jakuba Kazimierza Enocha o konieczności ak-

⁴ A.M. Skałkowski, *Enoch Herman [Henocho Hersz] (?–1828)*, w: *PSB*, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948, s. 278; *Dnevniko velikogo knjazja Konstantina Nikolaevicha. Zapisi 1858–1861 gg.*, pod ruk. L. G. Zaharovej, „Voprosy istorii” 1990, nr 12, s. 176–180.

⁵ P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991, s. 168.

⁶ W. Witkowski, *Aleksander This i Jan Kanty Wołowski – wybitni prawnicy Królestwa Polskiego*, Lublin 2001, *passim*.

ceptacji tego stanu. Dlatego w połowie 1839 r. Juliusz ukończył petersburską szkołę wojskową i powrócił do Warszawy. Tam został zatrudniony przez Aleksandra Thisa w jego kancelarii na stanowisku sekretarza. Praca ta pozwoliła młodemu Enochowi zdobyć doświadczenie oraz umocnić przeświadczenie o właściwym wyborze, tj. oddaniu się karierze prawnika. Inspiracją do tego były informacje o przygotowaniach do otwarcia, w maju 1840 r., kursów prawniczych w Gubernialnym Gimnazjum Warszawskim.

Warto wskazać, że po upadku powstania listopadowego władze carskie nie dopuszczały możliwości funkcjonowania studiów prawniczych w Królestwie Polskim. Uznawały, iż powodowałoby to ugruntowanie odrębności tego kraju od Imperium Rosyjskiego, co było niezgodne z polityką unifikacji, prowadzoną na gruncie administracyjno-prawnym. Jednak okazało się, że z uwagi na rosnące zapotrzebowanie na kadry urzędnicze zaborca został zmuszony do kształcenia ludności miejscowej, ale z przeznaczeniem do obejmowania niższych funkcji administracyjnych. Stąd też wspomniany kurs, trwający dwa lata, nie był na poziomie akademickim, lecz przekazywał jedynie podstawowy zasób wiedzy dotyczącej prawa cywilnego i karnego⁷.

Juliusz Enoch godził udział w powyższych zajęciach z pracą sekretarza Aleksandra Thisa. W końcu 1842 r., gdy ten ostatni awansował na nadzwyczajnego radcę stanu i został członkiem Komisji Przygotowawczej do Rewizji i Ułożenia Praw dla Królestwa Polskiego, Juliusz otrzymał nowe obowiązki jako młodszy pomocnik członka Komisji⁸. Należy zauważyć, że władze centralne Imperium Rosyjskiego przywiązywały dużą wagę do wyników prac tego organu. W latach 1842–1843 z Petersburga przekazano cztery tomy projektu Kodeksu cywilnego dla Królestwa; Komisja Przygotowawcza miała za zadanie ocenić go i wnieść ewentualne poprawki, gdyby zapisy okazały się w pewnych elementach sprzeczne z dotychczasowym ustawodawstwem polskim⁹. Jesienią 1842 r. Enoch ukończył kurs prawniczy, co zbiegło się w październiku tego roku z kolejną nominacją Aleksandra Thisa, tym razem na funkcję prokuratora naczelnego IX Warszawskiego Departamentu Rządzącego Senatu. Ten awans skutkowało otrzymaniem

⁷ *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, red. S. Kieniewicz i B. Grochulski, Warszawa 1981, s. 221–222.

⁸ O zakresie obowiązków Enocha: M. Osiecka, *System kancelaryjny komisji rządowych Królestwa Polskiego (1815–1867)*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 6, red. T. Bykowska, A. Górak i G. Smyk, Lublin 2016, s. 284–286.

⁹ W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i Rosji do rosyjskiej reformy sądowej (zarys historyczno-porównawczy)*, „Annales UMCS” 1965, sec. G, vol. 12, s. 147–149.

nowej posady przez Juliusza – referenta w instytucji zawiadywanej przez jego protektora¹⁰.

Należ zaznaczyć, że ówczesne możliwości kariery polskich urzędników wynikały ze specyfiki stanu prawnego Królestwa, tj. nadal istniejącej – mimo unifikacji prowadzonej po klęsce powstania listopadowego – odrębności od Imperium Rosyjskiego. Stąd wynikała obecność krajowców na urzędach sądowych, których trudno było całkowicie zastąpić biurokratami pochodzącymi z Rosji. Dygnitarze carscy, z wieloletnim namiestnikiem Królestwa (1831–1855) feldmarszałkiem Iwanem Fiodorowiczem Paskiewiczem na czele, kierowali się pryncypiami Realpolitik. Akceptowali ten stan rzeczy i ograniczali wymagania wobec polskich urzędników do demonstrowania lojalizmu wobec tronu Romanowów. Symptomatycznym przykładem mogą być dalsze losy kariery Juliusza Enocha¹¹.

8 lipca 1843 r., w wieku zaledwie dwudziestu jeden lat, złożył egzamin kwalifikujący na wyższe urzędy sądowe II klasy¹². Było to ewenement w ówczesnych kadrach sędziowskich Królestwa. W części stało za tym poparcie naczelnego prokuratora Aleksandra Thisa, który namiestnikowi Paskiewiczowi reklamował wysokie kompetencje protegowanego. Przez kolejne dwa lata (1843–1844) Enoch pracował u boku promotora; prawdopodobnie pomagał prokuratorowi analizować księgę II Projektu Prawa Cywilnego Królestwa Polskiego zawierającą wykładnię prawa własności prywatnej¹³.

W 1845 r. Aleksander This wystarał się o nowy etat dla młodego prawnika w Trybunale Cywilnym guberni warszawskiej. Rozstrzygał sprawy cywilne niezatrzymane dla innych sądów; był jednocześnie instancją apelacyjną dla sądów niższego szczebla – sądów pokoju. Nominacja na pomocnika sędziowskiego do stołecznego Trybunału Cywilnego była podyktowana tym, że po początkowym okresie pracy w tym charakterze Enoch miał zająć, w razie zwolnienia się etatu, posadę miejscowego sędziego. Plany te przeciągnęły się, gdyż dotychczasowy

¹⁰ W Królestwie Polskim w dobie międzypowstaniowej IX Departament był ostatnią instancją sądową w sprawach cywilnych, a X Departament – karnych. Ogólne Zebranie (Warszawskich) Departamentów było formą ich centralizacji – powstał tym samym sąd najwyższy, przejmujący większość w tym względzie kompetencji zniesionej Rady Stanu; A. Korobowicz, *Reforma ustroju sądownictwa w Królestwie Polskim po 1863 r. Przygotowanie i treść*, Lublin 1976, s. 17–26.

¹¹ L.E. Gorizontow, *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” 1994, t. 85, z. 1–2, s. 49; P.A. Szczerbatow, *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*, Warszawa 1900, *passim*.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), III Rada Stanu Królestwa Polskiego w latach 1861–1867 (dalej: III RS KP), sygn. 114, k. 5.

¹³ W. Sobociński, *Rozwój*, s. 149.

protektor Juliusza Aleksander This zapadł na suchoty (choroba okazała się śmiertelna – zmarł w kwietniu 1846 r.).

Warto zauważyć, że w tym okresie, oprócz przymiotów osobistych, nieoceniona okazała się pomoc przyjaciela umierającego Aleksandra Thisa – Jana Kantego Wołowskiego. Ten wybitny prawnik już od 1845 r. pełnił obowiązki prokuratora naczelnego IX Warszawskiego Departamentu Rządzącego Senatu. Enoch, rekomendowany przez Thisa, pracował wraz Wołowskim w charakterze pomocnika. Co więcej, Juliusz nawiązał z nim bliższe relacje, które pozwoliły wejść młodemu prawnikowi do wyższych sfer stolicy. Miarą tego było zawarcie związku małżeńskiego z Laurą, córką Karola Brodowskiego (wpływowego dygnitarza w administracji Królestwa Polskiego)¹⁴. W opinii historyka Adama M. Skałkowskiego małżeństwo to było niewątpliwą „dźwignią w karierze” Juliusza Enocha¹⁵.

W październiku 1848 r. Enoch został mianowany na p.o. sędziego w Trybunale Cywilnym guberni warszawskiej. Sprawdził się na tym stanowisku, m.in. dyskretnie rozwiązując skandal obyczajowy w podległym mu siennickim sądzie pokoju¹⁶. W 1850 r. nastąpił jego kolejny awans – przy wyraźnym poparciu Iwana Paskiewicza. W maju tegoż roku mianował on Enocha na p.o. referenta Ogólnego Zebrania Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu. Miesiąc później Juliusz wszedł do komisji senatora Wasyla Aleksandrowicza von Rönne, przygotowującej projekt ustawy emerytalnej urzędników Królestwa Polskiego. Jednocześnie w lipcu 1850 r. został członkiem jeszcze jednego gremium – Komitetu Rady Administracyjnej w charakterze p.o. radcy stanu. W tym ostatnim spoczął na nim obowiązek przygotowania sprawozdania za 1849 r., z działalności urzędów centralnych Królestwa (tj. szkolnictwa i Zebrania Ogólnego Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu)¹⁷.

Równolegle Enoch wywiązywał się nienagannie z obowiązków w komisji senatora Wasyla A. von Rönne. W latach 1850–1851 stał się nieocenionym pomocnikiem jej przewodniczącego (dowodem był fakt, że Juliusz zastępował go przez wiele miesięcy, gdy senator borykał się z problemami zdrowotnymi). Zaangażo-

¹⁴ O pozycji K. Brodowskiego świadczy przebieg kariery: w latach 1829–1833 był dyrektorem generalnym kancelarii Rady Stanu Królestwa, w latach 1833–1843 sekretarzem stanu przy Radzie Stanu, a od 1843 r. prokuratorem naczelnym X Warszawskiego Departamentu Rządzącego Senatu; M. Czajka, M. Kemler, W. Sienkiewicz, *Leksykon Historii Polski*, Warszawa 1995, s. 76.

¹⁵ A.M. Skałkowski, *Juliusz Enoch*, s. 182.

¹⁶ W lipcu 1849 r. w tamtejszym sądzie doszło do sprzeczki i bójki między kancelistami; sprawę rozwiązał polubownie we wrześniu 1850 r.; AGAD, III RS KP, sygn. 114, k. 6–7.

¹⁷ Symptomatyczne, że opracowywał ten dział w ciągu kolejnych siedmiu lat; *tamże*, k. 16.

wanie Enocha było znane namiestnikowi, który darzył go dużym zaufaniem, podobnie jak dyrektor Komisji Rządowej Sprawiedliwości Onufry Wyczechowski (1844–1854)¹⁸.

W lutym 1851 r. Juliusz został mianowany na referenta Ogólnego Zebrania Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu¹⁹. Pełnienie tej funkcji powodowało, że wchodził on z urzędu do Heroldii Królestwa Polskiego, organu zajmującego się legitymowaniem (potwierdzaniem) szlachectwa oraz jego nadawaniem dla nobilitowanych (z uwagi na pełnione urzędy cywilne i wojskowe)²⁰. Symptomatyczne, iż powyższy wymóg spełnił także sam Juliusz, który z racji funkcji piastowanej w Warszawskich Departamentach Rządzącego Senatu w marcu 1852 r. otrzymał herb Topaz i został wpisany do księgi szlachty dziedzicznej guberni warszawskiej (stosownie do art. 4 Prawa o szlachectwie z 1836 r.)²¹.

Ważnym momentem w karierze biurokratycznej Enocha był zgon wielkorządcy Paskiewicza w kwietniu 1856 r. i nominacja na jego miejsce ks. Michała Dymitrowicza Gorczakowa. Ten przejmował Królestwo w momencie osłabienia Imperium Rosyjskiego, na co wpływ miała przegrana w wojnie krymskiej (1853–1856) z koalicją Anglii, Francji, Sardynii i Turcji. Kolejnym czynnikiem była nieoczekiwana śmierć cesarza Mikołaja I, pogromcy powstania listopadowego i głównego filaru konserwatywnego ładu w Europie (czego uosobieniem był sojusz dworów północy – Rosji, Prus, Austrii – w ramach „Świętego Przymierza” zwalczających ruchy niepodległościowe i rewolucyjne w pierwszej połowie XIX w.)²². W carskim imperium, rządzonym niemal trzy dekady przez wspomnianego zmarłego władcę metodami państwa policyjnego, ujawniły się silnie oznaki niezadowolenia społecznego. Przejawem były ruchy chłopskie w guberniach zachodnich domagające się uwłaszczenia. Z obawy przed rewolucją ujawniła się presja części elit na następcę Mikołaja I – Aleksandra II – aby wprowadził ograniczone reformy wewnętrzne. Liberalizacja systemu samodzielnego państwa miała dotyczyć także zmiany postępowania Petersburga wobec Królestwa, czego uosobieniem miał być właśnie

¹⁸ W. Witkowski, *Komisja Rządowa Sprawiedliwości w Królestwie Polskim 1815–1876*, Lublin 1986, s. 43–44.

¹⁹ AGAD, III RS KP, sygn. 114, k. 9–11, 28.

²⁰ Por.: S. Piątkowski, *W hołdzie dla przeszłości z nadzieją na przyszłość. Szlachta wylegitymowana guberni radomskiej w latach 1836–1914*, w: *Szlachta i ziemianie między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak i J. Pielas, Kielce 2008, s. 171–174.

²¹ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 6, Poznań 1994, s. 383.

²² L.E. Gorizontow, *Aparat urzędniczy*, s. 49.

nowo mianowany namiestnik – Michał D. Gorczakow. Od niemal trzech dekad po upadku powstania listopadowego kraj ten był rządzony metodami dyktatury wojskowej, którą współcześni określili mianem „systemu paskiewiczowskiego”²³. Przywołany wieloletni wielkorządca utrzymywał Królestwo w posłuchu, opierając się na biurokracji cywilnej i wojskowej, traktującej prawo w sposób instrumentalny. Równolegle prowadził unifikację zarządzanego przez siebie kraju z Imperium, demontując mechanizmy autonomii, jaką ten cieszył się w latach 1815–1830. Działania oparte na terrorze wobec carskich poddanych z Królestwa w momencie kryzysu samodzielnia objawiły słabość „systemu paskiewiczowskiego”²⁴.

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIX w. nastroje polityczne w Królestwie związane z rachubami polskich elit na liberalizację polityki Petersburga powodowały dwutorową linię postępowania caratu. Z jednej strony starano się hamować presję społeczną w kierunku nadania koncesji (czego synonimem było przemówienie Aleksandra II do przedstawicieli szlachty w czasie jego wizyty w Warszawie w połowie 1856 r., w którym powtórzył kilkakrotnie: „Żadnych marzeń Pano-wie!”). Z drugiej – starano się czynić gesty sygnalizujące nową jakość w relacjach między władzą zaborczą a królewiackimi poddanymi. Przejawem tego było m.in. zniesienie stanu wojennego, zawieszenie poboru polskiego rekruta, amnestia dla byłych powstańców i konspiratorów zesłanych na Sybir czy złagodzenie cenzury. Namiestnik Gorczakow starał się pozyskać elity ziemiańskie i burżuazyjne Królestwa, dążąc do uformowania nieformalnego środowiska lojalistów wspierających rząd carski. Krok ten miał wskazywać, że władza zaborcza opiera się nie tylko na sile, lecz także na miejscowych sferach zachowawczych.

Kierując się tym założeniem, w 1858 r. namiestnik uzyskał zgodę na legalizację Towarzystwa Rolniczego rekrutującego liderów ziemiańskich z Andrzejem Zamoyskim na czele. Innym przejawem było faworyzowanie urzędników-Polaków, którzy zachowali urzędy po upadku zrywu niepodległościowego 1830 r. lub uzyskali nominację w dobie popowstaniowej²⁵. Obok pracowników administracji cywilnej szczebla prowincjonalnego znajdowała się także grupa biurokratów z urzędów centralnych Królestwa. Wśród nich wyróżniali się: dyrektor Wydziału Przemysłu w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (KRSW) Władysław Łuszczewski, dyrektor główny prezydujący w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu

²³ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polski: szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999, s. 19–26.

²⁴ F. Ramotowska, *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław 1971, s. 16–23.

²⁵ M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe (1795–1921)*, Paryż 1984, s. 366–387.

Adam Łęski, naczelny prokurator IX Departamentu Jan Kanty Wołowski, dyrektor główny prezydujący w Komisji Rządowej Sprawiedliwości Teodor Wosiński, dyrektor Wydziału Administracji Ogólnej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Longin Gudowski, urzędnik w kancelarii Namiestnika Królestwa Włodzimierz Kretkowski, Zieliński, członek Rady Wychowania Królestwa Józef Korzeniowski, gubernator cywilny guberni warszawskiej Jakub Łaszczyński, sędzia i urzędnik Komisji Rządowej Sprawiedliwości Wiktor Kamionowski i Juliusz Enoch²⁶. Pozycja tego ostatniego była szczególna; wynikała nie tyle z oficjalnej rangi urzędniczej, ile z nieformalnej pozycji, jaką zajmował w otoczeniu nowego namiestnika.

Enoch zyskał bowiem zaufanie Michała D. Gorczakowa m.in. dzięki pochlebnym opiniom odnoszącym się do jego kompetencji jako prawnika, jakie wyrażali o nim rosyjscy dygnitarze pracujący w administracji Królestwa w czasach Paskiewicza: kurator Okręgu Naukowego Warszawskiego Paweł Aleksandrowicz Muchanow²⁷ i szef sztabu namiestnika generał Paweł von Korff²⁸. Książę Gorczakow uważał, że staż pracy i bliska znajomość polskich realiów²⁹ powodowały, iż oceny i analizy wspomnianych doradców były obiektywnym obrazem sytuacji w powierzonym mu kraju. Nadto Enoch z grona polskich urzędników miał wyróżniać się ogładą towarzyską, wyszukаныmi manierami, błyskotliwym dowcipem, a jednocześnie dość przenikliwym spojrzeniem na kwestie polityczne, co jednało mu przychylność bywalców warszawskich salonów. Stąd też, jak celnie wskazał jeden z obserwatorów rozwoju jego kariery, „Gorczakow zasięgał u niego rady w kwestiach administracyjnych, zwłaszcza że Enoch znał zapatrywania społeczeństwa, zadzierzgnąwszy stosunki z wyższym towarzystwem”³⁰. Ta uwaga świadczy, że dla ówczesnej opinii publicznej Królestwa nie było tajemnicą, iż wskazani trzej

²⁶ O etapach kariery wspomnianych urzędników: K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000; W. Witkowski, *Sądownictwo administracyjne w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1807–1867*, Warszawa 1984.

²⁷ Paweł Aleksandrowicz Muchanow (1798–1871) w latach 1841–1851 wiceprezes Rady Oświecenia Królestwa; od 1849 r. pracownik Warszawskiego Okręgu Szkolnego, od 1851 kurator; po kilkuletnim prezydowaniu w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych od 1861 r. członek rosyjskiej Rady Państwa; B.I. Rudakov, *Muhanov, Pavel Aleksandrovich*, w: *Jenciklopedicheskij slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Efrona*, t. 20, Sankt-Peterburg 1897, s. 245–246.

²⁸ A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1803–1877)*, t. 2, Warszawa 2019, s. 149.

²⁹ Paweł A. Muchanow był weteranem armii carskiej w wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r., odznaczył się w bitwie pod Ostrołęką, służbę w armii zakończył w stopniu generała; miał za żonę Polkę, Józefę z hr. Mostowskich; J.K. Janowski, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym. Czasy przedpowstaniowe 1854–1862*, t. 3, Warszawa 1931, s. 18.

³⁰ A.M. Skałkowski, *Juliusz Enoch*, s. 183.

dygnitarze tworzyli wąskie grono bliskich współpracowników i zaufanych doradców księcia Gorczakowa³¹. W ramach wskazanej grupy trudno wskazać lidera; namiestnik starał się wyraźnie żadnego z nich nie faworyzować. Symptomatyczne, iż awansował każdego ze swych nieformalnych doradców: Pawła A. Muchanowa (od 1856 r. pełnił funkcję dyrektora głównego prezydującego w KRSW), Juliusza Enocha (w maju 1857 r. został radcą kolegiąlnym, a 28 października p.o. naczelnego prokuratora przy Ogólnym Zebraniu Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu) i gen. Pawła von Korffa (nominacja na dowódcę warszawskiego garnizonu)³².

Niemniej polski urzędnik, z uwagi na przymioty charakteru i szerokie kontakty w wyższych sferach stolicy Królestwa, był skuteczniejszym od pozostałych pośrednikiem w nieformalnych kontaktach namiestnika z polskimi elitami (skądinąd ich przedstawiciele, widząc znaczącą pozycję Enocha, zabiegali o jego przyjaźń). Okoliczności te spowodowały, że w końcu lat pięćdziesiątych XIX w. i na początku kolejnej dekady utrwałała się o nim opinia, jako o „bardzo zdolnym prawniku i bardzo wyrobionym towarzysko”³³. Te walory współpracownika zdecydował się wykorzystać także książę Gorczakow.

W latach 1858–1859 polski urzędnik towarzyszył namiestnikowi w czasie podróży służbowych do stolicy Imperium. Ich celem było uzyskanie zgody rosyjskiego Komitetu Ministrów na zatwierdzenie projektu nowej ustawy o służbie cywilnej w Królestwie. W czasie rozmów z petersburskimi dygnitarzami Enoch współuczestniczył w prezentacji szczegółowych zagadnień prawnych³⁴. Namiestnik docenił jego dotychczasowe „zasługi w służbie państwa”, czego dowodem była nominacja (22 marca 1860) na naczelnego prokuratora przy Ogólnym Zebraniu Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu wraz z tytułem rzeczywistego radcy stanu³⁵. Ten awans był wyróżnieniem i wydawał się szczytem kariery zawodowej Juliusza Enocha. Ówcześni obserwatorzy uznali, że od tego czasu „przy namiestniku Gorczakowie zajął wybitne stanowisko [...] w częstym będąc stosunku z namiestnikiem prezydującym w Radzie Administracyjnej, zdobył sobie na niego

³¹ A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 2, s. 2–8.

³² AGAD, III RS KP, sygn. 114, k. 38–39.

³³ *Warszawa w pamiętnikach powstania styczniowego*, oprac. K. Dunin-Łasowicz, Warszawa 1963, s. 82.

³⁴ Notabene już w 1857 r. Enoch został członkiem Komisji do spraw Ułożenia Przepisów Administracji i Urzędów; namiestnik zlecił mu funkcję redaktora projektu Klasyfikacji Ogólnej Urzędów w Królestwie Polskim; AGAD, III RS KP, sygn. 114, k. 53, 88.

³⁵ Tamże, k. 90.

duży wpływ³⁶. Wspominali, iż wynikało to z błyskotliwej inteligencji imponującej namiestnikowi świetnym poruszaniem się w świecie wyższych sfer oraz doskonałym francuskim i znajomością kultury romańskiej, w której kręgu wychował się książę. Skutkiem tego w warszawskich salonach utarło się określać Enocha mianem „faktora” lub „le petite amis” („małego przyjaciela”) Gorczakowa³⁷.

Apogeum wpływów doradcy na decyzje namiestnika nastąpiło w okresie kryzysu politycznego początku lat sześćdziesiątych XIX w. Wyrazem tego była fala manifestacji patriotycznych, która przetaczała się przez kraj od jesieni 1860 r. Prym w niej wiodła radykalnie nastawiona młodzież akademicka, pozyskująca szerokie kręgi społeczne radykalną retoryką irredentystyczną (ideą walki zbrojnej o niepodległość) i społeczną (hasłami uwłaszczenia włościan jako środka do włączenia mas ludowych w walkę z zaborcą). Elity ziemiańskie i burżuazyjne przyjęły wobec tych wydarzeń postawę niejednoznaczną. Większość, której reprezentanci wchodzili do powołanego nie tak dawno, w czasach Gorczakowa, Towarzystwa Rolniczego, uznała za celowe i zajęła stanowisko wyczekujące. Z jednej strony elity unikały tym samym jawnego skonfliktowania z władzą zaborczą, z drugiej nie chciały wchodzić z nią w układy, obawiając się oskarżeń o serwilizm ze strony zrewoltowanych mas poddających się retoryce irredentystów. Jedynie nieliczna grupa ziemian i biurokratów z margrabią Aleksandrem Wielopolskim na czele widziała potrzebę zdecydowanego wyjścia królewiackich sfer przywódczych z ofertą polityczną wobec caratu. Miała ona polegać na kompromisie, tj. udzieleniu przez Petersburg koncesji politycznych dla Królestwa w celu neutralizacji radykalnych nastojów społecznych. „Ulgi” na rzecz polskich poddanych cara miały opierać się na częściowym przywróceniu autonomii administracyjnej i prawnej z lat 1815–1830. Gwarancją stabilności nowego systemu władzy miał być udział w jej sprawowaniu przez miejscowe konserwatywne elity, w czym przewodnią rolę rezerwowano dla ziemiaństwa³⁸.

Przesilenie kryzysu nastąpiło w drugiej połowie lutego 1861 r., czego katalizatorem był, trwający wówczas w Warszawie, krajowy zjazd delegatów Towarzystwa Rolniczego. Toczące się tam dyskusje nad przyjęciem – zgodnie z życzeniem władz carskich – stanowiska ziemiaństwa wobec kwestii włościańskiej odbywały

³⁶ *Warszawa w pamiętnikach*, s. 82.

³⁷ M.W. Berg, *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, t. 1, Kraków 1898, s. 148–150; A.M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 2, s. 200.

³⁸ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003, s. 552–555.

się pod silną presją społeczną. Ogół pod wpływem radykałów jawnie artykułował żądania zniesienia pańszczyzny i uwłaszczenia włościan. Jednak 25 lutego 1861 r. większość delegatów Towarzystwa zdecydowała się na kompromisowe rozwiązanie – znoszono pańszczyznę, jednak wprowadzając w jej miejsce oczynszowanie (tym samym zachowując własność ziemi w rękach szlachty). Tego dnia obrady toczyły się w gorącej atmosferze politycznej, podsycanej przez manifestację patriotyczną z okazji przypadającej rocznicy bitwy pod Olszynką Grochowską z czasów powstania listopadowego. Jej inicjatorem była młodzież akademicka, planująca na jej zakończenie złożenie uczestnikom zjazdu Towarzystwa petycji, która zawierała żądanie wystąpienia ziemiaństwa z adresem do cara z postulatem przywrócenia dawnej autonomii w Królestwie. Jednak wojsko carskie rozpędziło uczestników wystąpienia; doszło do aresztowań, co spowodowało eskalację napięcia. Dwa dni później (27 lutego) odbyła się kolejna demonstracja na Placu Zamkowym. Żądano wówczas wypuszczenia zatrzymanych. Wystąpienie zakończyło się dramatycznie: żołnierze, rozpędzając zgromadzonych, użyli broni palnej, zabijając pięć osób³⁹. Skutki tych wydarzeń przeniosły zmiany polityczne w Królestwie Polskim, w których ważną rolę odegrał Juliusz Enoch.

Namiestnik Gorczakow był nimi wyraźnie zaskoczony i zdezorientowany. To umożliwiło warszawskim sferom burżuazyjnym (z m.in. Leopoldem Kronenbergiem, Ksawerym Szlenkierem, Matiasem Rosenem i Karolem Beyerem) i inteligentkim (Józefem Koenigiem i Tytusem Chałubińskim) na przejęcie inicjatywy. Jeszcze tego samego dnia (27 lutego) w godzinach wieczornych powołały Delegację Miejską, tworząc naprędce za zgodą biernego wielkorządcy straży miejską. Jej celem było utrzymanie porządku własnymi siłami i uspokojenie nastrojów w stolicy⁴⁰. Równocześnie wraz z kierownictwem Towarzystwa Rolniczego (z Andrzejem Zamoyskim na czele) zorganizowały deputację, która udała się do namiestnika z szerszym planem sposobów na złagodzenie napięcia w mieście. Polegać miały na zwolnieniu aresztowanych uczestników ostatnich zająć oraz złożeniu adresu do cara Aleksandra II z prośbą o nadanie Królestwu ograniczonych koncesji⁴¹. Książę Gorczakow przystał na to, co spowodowało, że w nocy z 27 na 28 lutego odbyła się narada liderów Towarzystwa Rolniczego i Delegacji Miejskiej.

³⁹ A. Wrotnowski, *Porozbiorowe aspiracje narodu polskiego*, Lwów 1882, s. 230–256.

⁴⁰ J. Grabiec-Dąbrowski, *Ostatni szlachcic. Aleksander hrabia Wielopolski, margrabia Gonzaga Myszkowski na tle dziejów*, t. 1, Warszawa 1924, s. 166–168.

⁴¹ Dotyczyło ono także zwolnienia warszawskiego oberpolicmajstra płk. Fiodora Fiodorowicza Trepowa oskarżanego o sprowokowanie wydarzeń z 27 lutego; B. Petrozolin, *Przed tą nocą*, Warszawa 1997, s. 112–138; H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski: 1803–1877*, t. 1, Kraków 1878, s. 145–146.

Jej celem było przygotowanie wspomnianego dokumentu do władcy. Do akcji – za sprawą szwagra, Tomasza Potockiego – starał się włączyć margrabia Wielopolski. Miał zaproponować zebranym posłużenie się zawczasu przygotowanym (11 lutego 1961 r.) projektem memoriału do władz rosyjskich. Margrabia postulował w nim przywrócenie części urzędzeń autonomicznych z 1815 r. Wnioskował także konieczność realizacji reform mających modernizować kształt społeczno-ekonomiczny Królestwa poprzez zmiany w szkolnictwie, emancypację Żydów i oczyszczanie chłopów⁴².

Ostatecznie ta propozycja upadła. Zasadniczo uczestnicy narady zarzucali Wielopolskiemu – wbrew faktom – że ten postulował nie tyle powrót *status quo* z lat 1815–1830, ile okrojony samorząd, oparty na Statucie Organicznym z 1832 r. (który zresztą nie wszedł w życie). Faktycznie środowisku Andrzeja Zamoyskiego chodziło z jednej strony o przyjęcie takiej formuły, która ich nie narażała na zarzuty opinii społecznej o serwilizm i paktowanie z zaborcą; z drugiej – o zadeklarowanie werbalnego lojalizmu. Taka postawa spowodowała przyjęcie ogólnikowego adresu autorstwa zbliżonego do Zamoyskiego Edmunda Stawiskiego. Odwoływano się w nim do konieczności nadania takich koncesji, które miały odpowiadać tradycji narodowej (tych jednak, w porównaniu do memoriału Wielopolskiego, nie sprecyzowano)⁴³. Wobec izolacji politycznej grupy margrabiego (w której ważną rolę oprócz wspomnianego szwagra – Potockiego – odgrywał także syn Aleksandra – hr. Zygmunt) i bojkotowania jego inicjatywy przez stronników Andrzeja Zamoyskiego, Wielopolski zdecydował się wykorzystać wpływy, jakie mieli Polacy – urzędnicy pracujący w centralnej administracji Królestwa. Najbardziej wartościowy w tych okolicznościach był kontakt z Enochem. Miał on przecież bezpośredni dostęp do namiestnika Michała D. Gorczakowa i mógł przedłożyć mu ofertę ugody politycznej między caratem a polskimi elitami⁴⁴.

Okolicznością sprzyjającą temu zamysłowi była wieloletnia znajomość margrabiego i Enocha. Jej początki sięgały jeszcze 1852 r., gdy Aleksander Wielopolski zabiegał w Heroldii (przypomnijmy, że Juliusz był członkiem zarządu tej instytucji) o zatwierdzenie posiadanego tytułu arystokratycznego. Cztery lata później margrabia konsultował z Enochem taktykę działań w czasie procesu o kolekcję

⁴² H. Lisicki, *Le marquis Wielopolski sa vie et son temps 1803–1877*, t. 2, Vienne 1880, s. 127–135.

⁴³ E. Ramotowska, *Rząd rosyjski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” R. 69, 1962, z. 4, s. 859–862.

⁴⁴ S. Kieniewicz, *Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski w latach 1861–1862*, Warszawa 1962, s. 103–104; W. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967, s. 126.

bibliofilską, jaką odziedziczył w spadku po swym przyjacielu Konstantym Świżdzińskim⁴⁵. Niezależnie od tych okoliczności spotykali się w stołecznych salonach towarzyskich. Kluczowe dla ich późniejszego współdziałania w sferze politycznej okazały się rozmowy, jakie w latach 1857–1858 prowadzili w czasie rekonwalescencji w kurorcie Marienbad. Wymiana poglądów na aktualną sytuację międzynarodową oraz perspektywy, jakie dla sprawy polskiej otwierał liberalny kurs Aleksandra II, zbliżyły ich do siebie. Margrabia zjednał sobie Enocha, o którym miał opinię, iż „był słuchany przez namiestnika w kwestiach administracyjnych”⁴⁶, spójnym programem politycznym, tj. odbudowy częściowej autonomii Królestwa za cenę uznania stanu niewoli narodowej i odrzucenia idei irredenty.

W lutym 1861 r. w czasie dramatycznych zajęć w Warszawie obaj pozostawali w ścisłym kontakcie. Wobec z jednej strony sprzeczności w kierownictwie państwa rosyjskiego (wahań cara i namiestnika co do kontynuowania rozwiązań siłowych w Królestwie), a z drugiej kunktatorskiego adresu polskich elit, jaki wyszedł ze środowiska Andrzeja Zamoyskiego, Aleksander Wielopolski i Enoch podjęli próbę zaproponowania własnej wizji rozwiązania kryzysu⁴⁷. Okolicznością sprzyjającą w nawiązaniu dialogu z władzami carskimi był fakt, iż księżę Michał D. Gorczakow winił za eskalację konfliktu Pawła A. Muchanowa. Ten ostatni miał w czasie manifestacji lutowych przekonywać namiestnika, że konflikt na linii władza–społeczeństwo rozładuje użycie siły. W tych okolicznościach popadł w niełaskę u księcia, o czym wiedział Enoch, permanentnie przebywając w tym trudnych dniach kryzysu w rezydencji namiestnika. Co więcej, uczestniczył on w gorączkowych naradach Gorczakowa. Równocześnie prowadził zakulisowe negocjacje z gen. Pawłem von Korffem. Ten ostatni, skonfliktowany z Pawłem A. Muchanowem, poparł koniunkturalnie propozycję Enocha o potrzebie poszukiwania kompromisu z królewiackimi elitami. Poparcie gen. Korffa pozwoliło polskiemu urzędnikowi na wyłożenie namiestnikowi propozycji działań mających ustabilizować sytuację w Królestwie⁴⁸.

Wydarzenie to nastąpiło prawdopodobnie 2 marca 1861 r. Elaborat Enocha miał formę memoriału skreślonego na pięciu stronach. Symptomatyczne, że Juliusz oparł się w nim na margrabiowskim memoriale z 11 lutego, notabene odrzu-

⁴⁵ B. Szyndler, *Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej w Chrobrzu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1975, t. 9, s. 161–179.

⁴⁶ A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 2, s. 8.

⁴⁷ B. Petrozolin, *Przed tą nocą*, s. 169; W. Stankiewicz, *Dzieje wielkości*, *passim*.

⁴⁸ F. Ramotowska, *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego*, w: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, red. B. Grochulska, B. Leśnodorski, A. Zahorski, Warszawa 1967, s. 308–312.

conym przez środowisko Andrzeja Zamoyskiego. Uznał jednak, że „w programie adresowym należało skreślić ów ustęp o międzynarodowym charakterze sprawy polskiej, o związku jej z losami Litwy i Rusi, aby bez względu na opinie ziomków, przedstawić go rządowi z jakąś nadzieją wprowadzenia w życie”⁴⁹. Enoch usunął także, mogące budzić sprzeciw caratu, postulaty przywrócenia konstytucji z 1815 r. czy jej okrojonej wersji – Statutu Organicznego. Wyszedł z założenia, że ograniczone koncesje dla Królestwa wygaszą nastroje radykalne wśród jego mieszkańców. Obejmować miały one kwestie administracyjne: nadanie Zembraniom Ogólnym (Warszawskich) Departamentów Rządzącego Senatu miana Rady Stanu, wprowadzenie rad miejskich, zniesienie zależności Warszawskiego Okręgu Naukowego od Petersburga, utrzymanie regulacji prawnych opartych na Kodeksie napoleońskim, odbudowę szkolnictwa wyższego oraz powołanie nowej Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (KRWRiOP) i powierzenie jej katolikowi. Ten ostatni postulat dowodzić miał nowej linii polityki wobec Królestwa, gdyż oznaczał on dymisję z tej funkcji, zniechęconego przez Polaków, Pawła A. Muchanowa⁵⁰.

Nakreślony program zyskał poparcie Michała D. Górczakowa, który zadeklarował, że przedstawi go samemu carowi. Uznał, iż ewentualne ustępstwa nie osłabią władzy zaborcy, a jednocześnie w części skompensują aspiracje narodowe Polaków. Sprawą kluczową była nominacja na dyrektora nowej Komisji Rządowej, tj. należało „znaleźć Polaka mającego ustalone stanowisko i wpływy w społeczeństwie, do tego posiadającego odpowiedni rozum i zdolności, który się zdecydowałby służyć rządowym widokom”⁵¹. Już 3 marca 1861 r. w siedzibie namiestnika dyskutowano nad kandydaturami margrabiego i Tomasza Potockiego. W pierwszych dniach marca, na polecenie ks. Górczakowa, margrabia Aleksander został wezwany do stolicy. Tam, z synem Zygmuntem oraz Enochem, prowadził rozmowy na temat przyjęcia optymalnej taktyki działań wobec namiestnika⁵². Charakterystyczne, iż ten nie zamykał sobie swobody manewru w negocjacjach z polskimi elitami. Dowodem były prowadzone przejściowo zakulisowe rozmowy z alter-

⁴⁹ Por. treść memoriału Enocha: H. Lisicki, *Aleksander*, t. 2, Kraków 1878, s. 41–42.

⁵⁰ Enoch przekonywał, że Muchanow musiał odejść skompromitowany polityką rusyfikacyjną w poprzednich latach oraz jako prawosławny, do tej pory kontrolujący Kościół katolicki. Powołanie nowej Komisji Rządowej miało się dokonać poprzez wyodrębnienie jej z KRSW; V. D. Spasovich, *Zhizn' i politika markiza Velepolskogo: Jepizod iz istorii rus.-pol. konflikta i voprosa*, Sankt-Peterburg 1882, s. 70.

⁵¹ W. Spasowicz, *Życie i polityka margrabiego Wielopolskiego*, w: *Pisma*, t. 3, Sankt Petersburg 1892, s. 137–138.

⁵² H. Lisicki, *Aleksander*, t. 1, s. 172–173.

natywnym wobec margrabiego środowiskiem Leopolda Kronenberga i Andrzeja Zamoyskiego⁵³. 9 marca namiestnik przyjął ich oficjalnie, przedstawił reskrypt carski, zapowiadający reformy w kraju. Wizyta zakończyła się fiaskiem; doszło do sporu polskiej delegacji z Gorczakowem. Umiarkowani konserwatyści twierdzili, że koncesje były niewystarczające. Wielopolski, wiedząc o tym, wyszedł z ofertą mającą zachować go w grze politycznej jako wiarygodnego partnera dla księcia-namiestnika. Kierując się tą przesłanką, złożył adres z 14 marca 1861 r.⁵⁴ Dokument powstał przy konsultacji z Enochem, który znał kulisy rozmów namiestnika z obozem umiarkowanych i wiedział, które żądania strony polskiej były z góry odrzucane przez carat.

Memoriał przyjął formę lojalistyczną. Jawnie zadeklarowano w nim, że celem koncesji caratu było uspokojenie Królestwa, a jednocześnie utrzymanie *status quo*, czyli niewoli narodowej. Margrabia wyraźnie przelicytował Andrzeja Zamoyskiego i Leopolda Kronenberga swym nonkonformizmem. Postulował bowiem ustępstwa przy jednoczesnym wyeliminowaniu ekstremistów poprzez wprowadzenie na kilka dni stanu wojennego. Nie żądał przywrócenia autonomicznej konstytucji z 1815 r., lecz zabiegał o wprowadzenie kluczowych elementów samorządu kraju. Co charakterystyczne, w znacznie szerszym zakresie niż to, o czym mówił memoriał Enocha. Mógł sobie na to pozwolić, gdyż po wycofaniu się Zamoyskiego i Kronenberga, pozostawał jedynym politykiem „z nazwiskiem”, mogącym legitymizować kompromis polityczny caratu i jego polskich poddanych. Dlatego propozycje koncesji obejmowały przywrócenie podziału kraju na województwa, a dalej: powołanie Senatu o kompetencjach ustawodawczych i Rady Stanu; powołanie uniwersytetu, wprowadzenie odrębności praw wyjątkowych, nadanie językowi polskiemu praw języka urzędowego na terenie Królestwa oraz francuskiego w oficjalnych relacjach jego władz z Cesarstwem, rozwiązania kwestii agrarnej, równouprawnienia Żydów i powołania samorządu lokalnego (tj. rad). Jednocześnie Wielopolski zaproponował swe usługi na stanowisku dyrektora Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z prawem do zasiadania w Radzie Administracyjnej Królestwa⁵⁵.

⁵³ S. Kieniewicz, *Między ugoda*, s. 105–106.

⁵⁴ Prawdopodobnie przygotowywał on jego ostateczną wersję pod wpływem wiadomości, że 12 marca 1861 r. do Warszawy doszła wieść z Petersburga zapowiadająca powołanie Rady Stanu, rad miejskich i reorganizację systemu oświaty; tamże, s. 173–174.

⁵⁵ H. Lisicki, *Domowe sprawy. Odpowiedź hr. Stanisławowi Tarnowskiemu z powodu biografii Aleksandra Wielopolskiego*, Kraków 1880, s. 79–83; *Dnevnik P.A. Valueva ministra vnutrennih del*, t. 1 (1861–1864), A. M. Zajonchkovskij, Moskva 1961, s. 82–85.

Kluczową rolę w wyłożeniu namiestnikowi powyższej oferty odegrał ponownie Juliusz Enoch⁵⁶. Górczakow przyjął punkt widzenia swego doradcy, tj. uspokojenie Królestwa metodami koncyliacyjnymi. Dlatego warunki wyjściowe do pertraktacji, stawiane przez Wielopolskiego, były przez carat częściowo możliwe do przyjęcia. Tym bardziej iż Zamoyski – z obawy przed oskarżeniami o paktowanie z zaborcą – dystansował się od polityki półśrodków, postulowanej przez program margrabiego. Stąd ku niemu skłaniała się część ścisłego kierownictwa państwa rosyjskiego z carem Aleksandrem II⁵⁷.

Skutkiem tego była realizacja wstępnego warunku, o którym mówił memoriał Wielopolskiego, mającego uspokoić kraj, tj. dymisja oskarżanego o sprowokowanie zaburzeń lutowych Pawła A. Muchanowa (15 marca 1861)⁵⁸. Co więcej, 21 marca namiestnik wysłał do Petersburga współpracownika Juliusza Enocha, urzędnika skarbowego Włodzimierza Kretkowskiego z memoriałem margrabiego (z 14 marca), który miał być analizowany na posiedzeniu rosyjskiej Rady Ministrów. Cztery dni później (25 marca) wskazane gremium z udziałem samego cara przychyliło się zasadniczo do części postulatów z dokumentu Wielopolskiego. 26 marca ogłoszono ukaz, w którym zadeklarowano wprowadzenie Rady Stanu, samorządu miejskiego i terenowego (powiatowego i gubernialnego) oraz zapowiedziano prace nad ustawami o oczynszowaniu włościan, o emancypacji ludności żydowskiej oraz nad unowocześnieniem szkolnictwa wszystkich szczebli (w tym powołaniem uczelni pod nazwą Szkoły Głównej). Kluczowe dla stabilizacji systemu koncesji dla Królestwa było powołanie Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, na której czele jako dyrektor prezydujący miał zasiąść Aleksander Wielopolski⁵⁹.

Powyższe decyzje otwierały półtoraroczny okres liberalizacji polityki rosyjskiej wobec Królestwa. Rola, jaką odegrał Enoch w zabiegach na rzecz koncesji, oraz bliskie relacje z margrabią Wielopolskim, firmującym swym nazwiskiem polsko-rosyjską ugodę polityczną⁶⁰, mogłaby sugerować, że nadal miał on istotny wpływ na bieg wydarzeń w kraju. Tym bardziej że 8 lipca 1861 r. otrzymał kolejny prestiżowy awans – na funkcję sekretarza stanu przy nowo powołanej Radzie Stanu, a w kolejnym roku – sekretarza stanu przy Radzie Administracyj-

⁵⁶ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 130–133.

⁵⁷ *Dnevniky velikogo*, s. 176–180.

⁵⁸ M.W. Berg, *Powstanie polskie 1863 i 1864*, t. 1, Lublin 1991, s. 248.

⁵⁹ S. Kieniewicz, *Między ugodą*, s. 128–129; A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 2, s. 21–24; *Dnevnik P.A. Valueva ministra vnutrennih del*, s. 92–104.

⁶⁰ Od kwietnia 1861 r. przejął nowy urząd p.o. dyrektora prezydującego w Komisji Rządowej Sprawiedliwości; F. Ramotowska, *Rząd carski wobec manifestacji*, s. 110.

nej⁶¹. Jednakże obserwując dalsze losy kariery i aktywności publicznej Enocha, można wskazać, iż mimo tych faworów jego rola stopniowo malała. Wpłynęło na to kilka czynników, w tym podstawowy, tj. śmierć Gorczakowa w maju 1861 r.

Zgon protektora Enocha nałożył się w czasie na postępujący proces emancypacji politycznej Aleksandra Wielopolskiego, wynikający z umacniania swych wpływów w petersburskich liberalnych kręgach dworskich i biurokratycznych, wspierających jego błyskotliwą karierę (w czerwcu 1862 r. margrabia otrzymał nominację na urząd naczelnika rządu cywilnego u boku nowego namiestnika, brata cara – wielkiego księcia Konstantego). Wielopolski dążył do uniezależnienia się od dotychczasowych współpracowników, który przyczynili się do jego sukcesu (Enocha i Tomasza Potockiego). Wyrazem tego było oparcie się na nowej grupie doradców (syn Zygmunt, Maksymilian Vidal, Wincenty Piątkowski, Aleksander Ostrowski i Leon Dembowski), nieprezentujących już tak niezależnych poglądów, jak wcześniej wymienieni. „System Wielopolskiego”, jak nazywano ówczesnie model ograniczonej autonomizacji Królestwa, jak uważał jego twórca, był jedynym realnym, na jaki Petersburg wyraziłby zgodę. Stąd też z niechęcią przyjmował głosy sprzeciwu, jakie artykułował sekretarz stanu Juliusz Enoch, np. w kwestii rozwiązania kwestii włościańskiej (margrabia był zwolennikiem oczyszczania chłopów przy pozostawieniu własności w rękach szlachty, gdy jego niedawny, bliiski doradca postulował ich pełne uwłaszczenie)⁶².

Analizując zachowane informacje, można zauważyć, że Enoch był nadal przyjmowany w warszawskiej rezydencji naczelnika rządu cywilnego – w Pałacu Brühla. Jednak nie zachowały się wzmianki wskazujące na współudział – jak to było jeszcze w 1861 r. – w podejmowaniu ważnych rozstrzygnięć politycznych. Koncyliacyjnego głosu Enocha zabrakło, gdy zdecydowano o fatalnej w skutkach decyzji Wielopolskiego z jesieni 1862 r.⁶³ Dotyczyła ona rozbicia konspiracji niepodległościowej irredentystów (tzw. czerwonych) poprzez przymusowy pobór do armii carskiej. Wyznaczono go na połowę stycznia kolejnego roku⁶⁴. Krok ten doprowadził do przedwczesnego wybuchu antycarskiego powstania w Królestwie; eskalacja walk była dla petersburskich i warszawskich reakcjonistów w kręgach

⁶¹ AGAD, III RS KP, sygn. 114, k. 90–91.

⁶² I. Koberdowa, *Wielki książę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962, s. 53, 55.

⁶³ B. Petrozolin, *Przed tą nocą*, s. 168–171, 199, 379, 419; A.M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 2, s. 281–283; *Dnevnik P.A. Valueva ministra vnutrennih del*, s. 180–187.

⁶⁴ Zauważyć miała opinia syna – Zygmunta – który w tym okresie był najważniejszym powiernikiem politycznym margrabiego; Z. Wielopolski, *Do J.W. Hrabiego Stanisława Tarnowskiego*, Kraków 1879, s. 19–21.

biurokratyczno-wojskowych, przeciwnych ustępstwom lobbowanym przez liberalizujących dygnitarzy, pretekstem do przekonania Aleksandra II o potrzebie zmiany polityki wobec zbuntowanego Królestwa. Oznaczało to demontaż „systemu Wielopolskiego” i szerzej – przyspieszoną unifikację z Imperium Rosyjskim. We wrześniu 1863 r. zapowiedzią tego była seria dymisji lub urlopowań wysokich rangą urzędników uczestniczących w tworzeniu „systemu Wielopolskiego”⁶⁵. Oprócz samego margrabiego działania te dotknęły Enocha; ten już 5 września 1863 r. został skierowany na urlop w celach kuracyjnych. Co więcej, zezwolono mu na wyjazd za granicę (bawił w Dreźnie, częściej bywając w Paryżu), jak się okazało, do śmierci. Powyższe oficjalne uzasadnienie „o potrzebie poratowania zdrowia” nie mogło przesłonić faktu, że Juliusz Enoch, który „ojcował przyjsciu na świat autonomicznego rządu Królestwa”⁶⁶, musiał zrezygnować z zajmowanych funkcji; co więcej, jego obecność w kraju była dla caratu niepożądana (co zmusiło go do wyjazdu na stałe do Paryża)⁶⁷.

Proces likwidacji niezależności administracyjnej Królestwa oraz reform edukacyjnych i samorządowych powodował, iż Enoch – formalnie jako urzędnik – pozostawał na urlopie do 1867 r.⁶⁸ Warto nadmienić, że przebywając w Paryżu, nie był osobą anonimową. Był autorem kilku memoriałów i broszur, których adresatem mieli być rosyjscy decydenci. Przekonywał w nich o potrzebie nawiązania dialogu z polskimi konserwatystami, odejścia od represyjnej polityki wobec Królestwa z uwagi na zagrożenia ze strony demagogów społecznych dla monarchicznego porządku w Imperium Romanowów. Jednak w epoce popowstaniowej pozostawały one – podobnie jak wiele innych tego typu inicjatyw polskich zachowawców – bez odpowiedzi ze strony rosyjskich czynników oficjalnych⁶⁹. Utrzymywał także kontakty z margrabią, bawiąc u niego w Dreźnie, gdzie omawiał bieżącą sytuację polityczną w Europie⁷⁰. Na marginesie tej kwestii, warto odnotować, że w czasie przymusowego pobytu na emigracji w Paryżu Enoch z uwagi na doświadczenie i znajomość realiów samodzielnego państwa był podejmowany na salonach elit politycznych III Republiki Francuskiej (głównie bonapartystów) oraz przez

⁶⁵ A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999, s. 21–27.

⁶⁶ [Redakcja], *Juliusz Enoch*, „Przegląd Lwowski” R. 10, 1880, t. 21, z. 21, październik, s. 459.

⁶⁷ Enoch znał kulisy funkcjonowania samodzielnego państwa i widział, że jego odejście w polityczny niebyt było potwierdzone z jednej strony przedłużeniem urlopu, a z drugiej formalną nominacją, w maju 1864 r., na członka Rady Stanu Królestwa (urzędu, który przecież nie mógł faktycznie wykonywać); AGAD, III RS KP, sygn. 114, k. 62.

⁶⁸ Tj. do likwidacji Rady Stanu, której był członkiem.

⁶⁹ A.M. Skałkowski, *Juliusz Enoch*, s. 202–207.

⁷⁰ A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 2, s. 203.

tamtejsze ambasady państw zachodnich⁷¹. Do śmierci 11 października 1880 r. był osobą cieszącą się autorytetem jako znawca problematyki rosyjskiej, zarówno za granicą, jak i na łonie rodzimych elit politycznych, zwłaszcza Królestwa Polskiego i Galicji.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, warto wskazać na kilka kwestii. Przebieg kariery urzędniczej Juliusza Enocha był odzwierciedleniem procesu formowania się warstwy inteligenckiej w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. Jednocześnie ujawnia on drogi awansu w sferach biurokratycznych kraju wchodzącego w skład Imperium Rosyjskiego. Oprócz kompetencji merytorycznych i osobistych predyspozycji, ważną rolę w pięciu się po szczeblach hierarchii administracyjnej odgrywała protekcja wysoko postawionych decydentów. Postać Enocha w grupie urzędników polskiego pochodzenia, zajmujących eksponowane stanowiska w administracji centralnej Królestwa, była o tyle szczególna, że na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. zyskał on wpływ na ówczesnego namiestnika Michała D. Gorczakowa. Miarą tego były przedstawione wyżej jego zakulisowe działania na rzecz wygaszenia kryzysu politycznego w tym kraju. Warto odnotować, że upadek kariery Juliusza Enocha, w wyniku załamania ugody polsko-rosyjskiej po wybuchu powstania styczniowego, był symptomatyczny dla losów wielu urzędników Polaków (tj. zdymisjonowanych w ramach polityki unifikacji Królestwa z Imperium Rosyjskim).

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, III Rada Stanu Królestwa Polskiego w latach 1861–1867, sygn. 114.

Źródła drukowane

Bogdan J., *Mowa na żałobnym nabożeństwie za duszę śp. Jakuba Kazimierza Enocha zmarłego dnia 31 grudnia 1847 roku, miana w kościele parafialnym św. Krzyża w Warszawie dnia 14 stycznia 1848 r.*, Warszawa 1848.

⁷¹ Świadectwem tego był fakt, że po jego śmierci w kwietniu 1880 r. ukazały się dość obszerne nekrologi w prasie paryskiej. Por.: tamże, s. 236–237. O jego aktywności politycznej w okresie paryskim: I. Dardano Basso, *Le princesse Julie Bonaparte marquise de Roccagiovine et son temps. Mémoires in edits (1853–1870)*, Roma 1979, s. 293, 303, 322, 338.

- Dardano Basso I., *La princesse Julie Bonaparte marquise de Roccagiovine et son temps. Mémoires in edits (1853–1870)*, Roma 1979.
- Dnevnik P.A. Valueva ministra vnutrennih del, t. 1 (1861–1864), red. A.M. Zajonchkovskij, Moskva 1961.
- Dnevniki velikogo knjazja Konstantina Nikolaevicha. Zapisi 1858–1861 gg., pod ruk. L.G. Zaharovej, „Voprosy istorii” 1990, № 12, 1990, nr 12.
- Janowski J.K., *Pamiętniki o powstaniu styczniowym. Czasy przedpowstaniowe 1854–1862*, t. 3, Warszawa 1931.
- [Redakcja], *Juliusz Enoch*, „Przegląd Lwowski” R. 10, 1880, t. 21, z. 21, październik. *Warszawa w pamiętnikach powstania styczniowego*, oprac. K. Dunin-Łasowicz, Warszawa 1963.
- Wielopolski Z., *Do J.W. Hrabiego Stanisława Tarnowskiego*, Kraków 1879.

Monografie

- Berg M.W., *Powstanie polskie 1863 i 1864*, t. 1, Lublin 1991.
- Berg M.W., *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, t. 1, Kraków 1898.
- Chimiak Ł., *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polski: szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.
- Chwalba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999.
- Czajka M., Kemler M., Sienkiewicz W., *Leksykon Historii Polski*, Warszawa 1995.
- Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, red. S. Kieniewicz i B. Grochulska, Warszawa 1981.
- Grabiec-Dąbrowski J., *Ostatni szlachcic. Aleksander hrabia Wielopolski, margrabia Gonzaga Myszkowski na tle dziejów*, t. 1, Warszawa 1924.
- Kieniewicz S., *Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski w latach 1861–62*, Warszawa 1962.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Koberdowa I., *Wielki księżę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962.
- Korobowicz A., *Reforma ustroju sądownictwa w Królestwie Polskim po 1863 r. Przygotowanie i treść*, Lublin 1976.
- Kośmiński S., *Słownik lekarzy polskich*, Warszawa 1977.
- Kukiel M., *Dzieje Polski porozbiorowe (1795–1921)*, Paryż 1984.
- Lisicki H., *Aleksander Wielopolski: 1803–1877*, t. 1–2, Kraków 1878.
- Lisicki H., *Domowe sprawy. Odpowiedź hr. Stanisławowi Tarnowskiemu z powodu biografii Aleksandra Wielopolskiego*, Kraków 1880.
- Lisicki H., *Le marquis Wielopolski sa vie et son temps 1803–1877*, t. 2, Vienne 1880.
- Petrozolin B., *Przed tą nocą*, Warszawa 1997.
- Pol K., *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000.

- Ramotowska F., *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław 1971.
- Skalkowski A.M., *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1803–1877)*, t. 2, Warszawa 2019.
- Spasovich V.D., *Zhizn' i politika markiza Veleepol'skogo: Jepizod iz istorii rus.-pol. konflikta i voprosa*, Sankt-Peterburg 1882.
- Spasowicz W., *Życie i polityka margrabiego Wielopolskiego*, w: *Pisma*, t. 3, Sankt Petersburg 1892.
- Stankiewicz W., *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967.
- Szarejko P., *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 1, Warszawa 1991.
- Szczerbatow P.A., *Rządy księcia Paskewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*, Warszawa 1900.
- Szpopper D., *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 6, Poznań 1994.
- Witkowski W., *Aleksander This i Jan Kanty Wołowski – wybitni prawnicy Królestwa Polskiego*, Lublin 2001.
- Witkowski W., *Komisja Rządowa Sprawiedliwości w Królestwie Polskim 1815–1876*, Lublin 1986.
- Witkowski W., *Sądownictwo administracyjne w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1807–1867*, Warszawa 1984.
- Wrotnowski A., *Porozbiorowe aspiracje narodu polskiego*, Lwów 1882.

Artykuły naukowe

- Gorizontow L.E., *Aparat urzędniczy Królestwa Polskiego w okresie rządów Paskiewicza*, „Przegląd Historyczny” t. 85, z. 1–2, 1994.
- Osiecka M., *System kancelaryjny komisji rządowych Królestwa Polskiego (1815–1867)*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 6, red. T. Bykova, A. Górak i G. Smyk, Lublin 2016.
- Piątkowski S., *W hołdzie dla przeszłości z nadzieją na przyszłość. Szlachta wylegitymowana guberni radomskiej w latach 1836–1914*, w: *Szlachta i ziemianie między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak i J. Pielas, Kielce 2008.
- Ramotowska F., *Rząd rosyjski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” R. 69, 1962, z. 4.
- Ramotowska F., *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego*, w: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, red. B. Grochulska, B. Leśnodorski, A. Zahorski, Warszawa 1967.
- Rudakov B.I., *Muhanov, Pavel Aleksandrovich*, w: *Jenciklopedicheskij slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Efrona*, t. 20, Sankt-Peterburg 1897.

- Skałkowski A.M., *Enoch Herman [Henocho Hersz] (?–1828)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948.
- Skałkowski A.M., *Enoch Juliusz (1822–1880)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948.
- Skałkowski A.M., *Juliusz Enoch i jego pisma w sprawach polsko-rosyjskich (1861–1864)*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1947, t. 4.
- Sobociński W., *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i Rosji do rosyjskiej reformy sądowej (zarys historyczno-porównawczy)*, „Annales UMCS” 1965, sec. G, vol. 12.
- Szyndler B., *Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej w Chrobrzu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1975, t. 9.

O autorze:

dr hab. Mariusz Nowak – profesor w Zakładzie Historii XIX wieku Instytutu Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

Zainteresowania badawcze: dzieje polskich elit XIX–XX w.; przemiany gospodarcze XIX–XX w.; polska myśl polityczna XIX–XX w.

---

e-mail: mariusznowak@ujk.edu.pl

